

Родюк Н. Ю.,

Вінницький інститут економіки Тернопільського національного економічного університету, м. Вінниця

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ЛЕКСИКИ З ЕТНОЛІНГВОКУЛЬТУРНИМ ЗМІСТОМ

У статті на основі контрастивного аналізу української і російської мов розглядається безеквівалентна і фонові лексика, аналізується національна специфіка лексичної семантики зазначених мов.

Ключові слова: *безеквівалентна лексика, фонові лексика, слова з національно-культурним компонентом, мовна картина світу.*

Based on contrastive analysis of Ukrainian and Russian languages the article studies non-equivalent and background vocabulary, national specificity of lexical semantics of noted languages is analysed.

Key words: *non-equivalent vocabulary, background vocabulary, words with national and cultural component, language world picture.*

Життя будь-якого суспільства відображається в мові народу. “Правильно аналізувати мову, – зазначає Ю. Найда, – можна лише з точки зору її положення і функцій, як компонент, процес та, деякою мірою, модель культури” [5, с. 50-51]. Мова та історія, мова та нація, мова та культура невіддільні одна від одної. Отже, мова є хранителем національно-культурної специфіки певного народу. Зараз у лінгвістиці велика увага приділяється усвідомленню процесу міжкультурної комунікації, дослідженню впливу мови на формування особистості, національного характеру, вивченню взаємозв'язку мови і культури тощо. Процес діалогу етнолінгвокультурних спільнот здійснюється в умовах постійної взаємодії мов і культур, і саме тут особливо важливими є адекватна передача і сприйняття національної специфіки семантики слова. Поглиблений інтерес до проблеми семантики в сучасній лінгвістиці привів до розгляду важливого аспекту у вивченні та характеристиці слова як неординарної одиниці мови та мовленнєвої діяльності, а саме виявлення змістовних компонентів слова, його національно-культурних ознак на семному рівні.

Праці, що розглядають теоретичні основи вивчення міжкультурної комунікації (А. Вежицька [1], Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров [2], В. М. Манакін [4], Ю. О. Сорокін [8], Й. А. Стернін [9] та ін.), торкаються актуальних проблем комунікації між представниками різних лінгвокультурних спільнот, які належать до різних мовних груп. У даній статті розглядається проблема семантичної структури лексики з національно-культурною семантикою близькоспоріднених української і російської мов.

Актуальність дослідження обумовлена зростаючою увагою лінгвістів до національно-культурної специфіки мов і мовних картин світу, потребою у виявленні національної специфіки семантики лексем у рамках однієї мовної сім'ї тощо. Національна специфіка лексичної семантики української і російської мов вивчена недостатньо, у теоретичному плані не досліджена сама проблема наявності національної специфіки семантики в досліджуваних мовах.

Мета даного дослідження – виявити семантичну структуру лексики з національно-культурним компонентом у значенні.

Семантична структура передбачає аналіз лексичних одиниць з точки зору їх національно-культурної семантики. Лексичне значення слова – це зміст слова, що відображає у свідомості та закріплює в ній уявлення про предмет, властивість, процес, явище тощо [11, с. 261]. Осмислення лексики пов'язане з аналізом семантичної структури слова, тобто вичленування тих ознак (диференційних семантичних елементів), з яких складається їх значення (семема). При умові семантизації лексичного поняття та лексичного фону можливе адекватне сприйняття поняття та слова, з ним пов'язаного.

Слово як лінгвістична категорія складається з двох основних компонентів: лексеми, або звукової оболонки (план вираження), та семми, або семантеми (план змісту). Семантична структура слова включає сукупність окремих варіантів лексичного значення слова, або лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), серед яких виділяються основні значення та похідні. Кожний ЛСВ слова є ієрархічно організованою сукупністю сем (архисема (родове значення), диференційна сема (видове значення), потенційні семи, що відображають другорядні властивості предмета). Семема включає лексичне поняття (поняттєві СД) та лексичний фон (непоняттєві, або фоніві, СД). Семема та ЛСВ слова вважаються поняттями рівнозначними в сучасній лінгвістичній науці.

Лексичне поняття, що входить у ЛСВ слова, – це набір ознак, за допомогою яких люди визначають, чи можна назвати даний предмет даним словом, а СД (або семи) – це ознаки, за якими предмет включається або не включається в обсяг лексичного поняття. За Є. М. Верещагіним та В. Г. Костомаровим, міжмовне лексичне поняття – це таке поняття, яке присутнє у двох (трьох та більше) етнокультурних мовних спільнотах та без утрат інформації, адекватно передається на двох (трьох та більше) мовах [2, с. 55-56]. Отже, слова, лексичні поняття яких є міжмовними, називаються еквівалентними. До безеквівалентних автори відносять такі слова, план змісту яких неможливо зіставити з будь-яким іншомовним лексичним поняттям [2, с. 56]. До фонівих віднесено слова з неповноеквівалентністю фонів [2, с. 59]. У даному дослідженні будемо користуватися власними визначеннями цих лінгвістичних категорій, на

які доцільно звернути увагу ще раз. Безеквівалентною лексикою вважаємо слова, у поняттєвих СД яких відбиваються уявлення про культурно-специфічні предмети певного народу, явища етнокультурної дійсності та поняття, з ними пов’язані. Наприклад, *гетьман, кобза, бандурист* тощо. Фонова лексика – це слова, непоняттєві семи яких містять позамовні, екстралінгвістичні, культурно-ментальні відомості, що виникають у свідомості людини внаслідок національно-специфічних асоціацій, прямо не пов’язаних з основним лексичним поняттям слова. Наприклад, *русалка, колиска, відьма* тощо.

Основними компонентами значення слова можна вважати денотативний (предметно-логічний) та різноманітні різновиди конотативного компонента значення [10, с. 38-39]. Під денотативним компонентом значення розуміється частина значення знака, що відображає в узагальненій формі предмети та явища позамовної дійсності. Денотативний компонент має у своїй основі поняття, що характеризує позамовний об’єкт; віднесеність до предмета позамовного характеру – основна риса денотативного компонента значення [10, с. 48]. Під конотативним компонентом розуміється “додаткова інформація стосовно поняття” [10, с. 89]. Більшість лінгвістів виділяє лише ці два компоненти в лексичному змісті слова. Й. А. Стернін вважає доцільним увести ще три фактори: граматичний (інформація про рід, число, відмінок, час, відміну тощо), селективний (відображення у значенні правил уживання знака в мові) та емпіричний (узагальнене уявлення про референти знака) [10, с. 39]. З точки зору національно-культурної специфіки в семантиці слова звернемо увагу лише на останній компонент у структурі лексичного значення слова.

На рівні емпіричного компонента національно-культурні особливості слова пов’язані зі специфікою чуттєво-наочних асоціацій, конкретно-чуттєвими образами певних предметів, що позначаються словесними одиницями [7, с. 65]. Порівняємо, наприклад, образні асоціації зі словом *хата* в українській мові та *изба* в російській. У “Словнику української мови” зафіксовано п’ять ЛСВ слова *хата*: “1. Сільський одноповерховий житловий будинок. 2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку. 3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні. 4. Квартира. 5. Уживається у складі назв деяких сільських установ” [СУМ, 11, с. 29–30]. Для аналізу національно-культурних ознак візьмемо перше з наведених у словнику значень. Перекладний словник фіксує: *хата* – “(неточно о крестьянском жилище) *изба*” [УРС, 6, с. 311–312]. Отже, уже існують розбіжності, які виявляються на рівні чуттєво-наочних асоціацій. Реєстр “Української малої енциклопедії” Є. Онацького найбільш широко й точно розкриває фонове значення знака, яке знаходиться за межами основного лексичного поняття, зафіксовано-го в СУМ і СРЯ, і складає емпіричний компонент у структурі лексично-

го значення, який, на нашу думку, є рівнозначним лексичному фону слова: “Загально поширене уявлення про українську хату, як про утульний кокетливо-біленький будинок під чистенько пригладженою та підстриженою стріхою, що виглядає з-поміж дерев та кущів, що оточують його... зовсім однаковий на всьому просторі країни цей загальний тип української хати став одною з найголовніших та найвиразніших етнографічних ознак українського племені... Українські хати відрізняються від великоруських тим, що вони завжди затишковані і більш-менш чисто побілені. Крім того, в українців, якщо дах солом’яний, то він криється не м’ятою соломою, а околотом. Москалі майже завжди криють свої хати “внатруску” – м’якою соломою, мервою. Якщо ж хата крига дранню, то у москалів завжди ставиться фронтон. А в українців фронтон зустрічається дуже рідко...” [УМЕ, с. 1999]. Отже, національність у структурі лексичного значення виявляється у семах чуттєво-наочного плану: зовнішній вигляд, матеріал, оздоблення, які входять у межі фонових СД (або емпіричного компонента значення).

Фоновою специфікою значення володіють й інші номени, деякі фонови СД яких не збігаються. Наприклад, *відьма, колиска, комора, макітра, макогін, ослін, русалка* тощо.

Як показують дослідження, національно-культурний аспект ЛСВ слова може виявлятися на рівні всіх структурних компонентів значення: денотативного, конотативного та емпіричного.

На рівні денотативного компонента значення національні особливості відображаються в тій частині лексичного значення, що має у своєму складі предмети або явища позамовної дійсності в узагальненій формі, які, як правило, виявляються в основному лексичному понятті слова. Семи “локальність”, “етнічна приналежність” передаються в словникових дефініціях лексемами та словосполученнями типу “український”, “в Україні”, “типовий для українців” тощо. На нашу думку, такі лексеми входять до складу безеквівалентних найменувань. Зауважимо, що для виявлення сем з національно-культурною специфікою нами було проаналізовано 14 словників. Для наочності було відібрано лише те лексичне значення, яке найточніше відбивало національну маркованість аналізованої лексеми, тому не завжди є посилання на СУМ. Наприклад, *жупан* – “старовинний український і польський верхній чоловічий одяг заможного населення переважно з сірого або синього сукна. На Україні в 16–17 ст. жупани носили в основному козаки, з 19 ст. – міщани” [УРЕС, 1, с. 629], *кирея* – “старовинний український чоловічий і жіночий верхній розстібний одяг. Шили кирею з домотканого сукна темно-коричневого або сірого кольору. Носили її в негоду, взимку надягаючи на верхній одяг” [УРЕС, 2, с. 73], *покуть* – “в українській селянській хаті – куток, розміщений по діагоналі від печі, та місце біля нього” [СУМ, 7, с. 57], *ку-*

рiнь – “житло козаків, що складали окрему частину запорізького козацького війська” [СУМ, 4, с. 409], *кiш* – “місце перебування запорізьких козаків; Запорізька Січ” [СУМ, 4, с. 171], *сотня* – “на Україні в XVI–XVIII ст. – адміністративно-територіальна та військова одиниця; складова частина полку” [СУМ, 9, с. 472], *бунчук* – “коротке дrevко з прив’язаним кінським хвостом як символ влади (у козачих отаманів, гетьмана)” [Ожегов, с. 56], *корогва* – “бойовий прапор українського козацтва і шляхетської Польщі в 16–18 ст.” [УРЕС, 2, с. 158], *клейноди* – “відзнаки та атрибути влади української козацької старшини 16–18 ст. До клейнодів належали корогва (прапор), бунчук, булава, військова печатка, литаври, духові труби тощо” [УРЕС, 2, с. 93], *сурма* – “старовинний український духовий музичний інструмент; дерев’яна трубка (в неї вставлявся пищик) з циліндричним каналом і п’ятьма боковими отворами. Застосовувався у Війську Запорізькому” [УРЕС, 3, с. 333], *кобзар* – “український народний співак, що грає на кобзі” [Ожегов, с. 241].

На рівні конотативного компонента в структурі лексичного значення слова, що характеризує ситуацію спілкування та суб’єктивне, національно спрямоване в нашому дослідженні, ставлення учасників акту комунікації до певного предмета мовлення, сема з національно-культурною специфікою виявляється в найменуваннях з культурно конотативним змістом, тобто в словах-символах. Механізм виникнення символічного значення в семемі слова, безперечно, становить вагомий інтерес для лексичної семантики.

Як зазначає Л. М. Дяченко, символічне значення того чи іншого значення слова виникає на основі важливої соціальної ролі предмета чи явища, які позначені цим словом, у рамках окремої національної культури [3, с. 111]. Природно, що символами стають слова, які позначають референти, що постійно фігурують у побуті, природі і справляють на людину певне враження своїми якостями. Таким чином, символічне значення переноситься з асоціацій, що виражені конкретно-чуттєвим планом референта, в узагальнено-абстрагований.

При створенні символу в структурі семемі проходять певні зміни: архісема, зафіксована словниковою дефініцією, поступово згасає, переходячи на задній план в ЛСВ; диференційні семи трансплантуються в ядерні, а потенціальні (або фонові) – актуалізуються, створюючи основний план в структурі ЛСВ слова. Релевантними тут є символи-фауноніми та символи з рослинною семантикою. Наприклад, у лексемі *віл* архісема “кастрований бик” [Ожегов, с. 81] взагалі не реалізується в символічному значенні. Найпродуктивнішими з диференційних сем є “працьовитість”, “тяглова сила”. Із латентних сем реалізуються семи “великий за розмірами”, “виносливий”: “А по плечах не добити нам сього *вола* (Кирила Тура. – Н.Р.) й обухом” [ЧР, с. 127]. В українців *воли* століттями

були надійними помічниками чумаків – українських купців, символом працелюбності, багатства, працювитої людини, господаря [Симв, с. 25]. Отже, продуктивність символів тісно пов'язана з реалізацією та активізацією потенціальних сем.

Найбільш багатогранно та рельєфно конотативні особливості виявляються в групі слів з рослинною та тваринницькою семантикою. Поряд з майже однаковими або найбільш близькими конотаціями в лексемах такого типу існують суттєві етнічні розбіжності між номенами в українській та російській мовах. Отже, *тополя* – символ України, засмученої матері, дівчини, нещасливої долі [Симв, с. 128], *ряст* – символ життя [УМЕ, с. 1556], *ластівка* – символ матері, коханої дівчини [Симв, с. 78], *голуб (голубка)* – символ щирої любові, злагоди, ніжності [Симв, с. 36], *гарбуз* – символ відмови у весільній обрядовості [УМЕ, с. 228–229], *верба* – символ запліднення, України [Симв, с. 20–22].

Уявимо, що в складі семема існує так звана “національно-культурна сема”. Якщо дана сема виявляється на рівні лексичного поняття, то лексема є безеквівалентною, а якщо на рівні лексичного фону – лексема фону. Якщо українська лексема не має відповідника в російській мові з подібним значенням, то безеквівалентність таких слів спробуємо визначити, не виходячи за межі української мови. Фонову лексику виявити важче, бо, як уважають Є. М. Верещагін та В. Г. Костомаров, “кожне друге російське слово відрізняється своїм лексичним фоном від найближчого іншомовного відповідника” [2, с. 51].

Отже, досліджувані мови (українська і російська), незважаючи на належність до однієї мовної підгрупи, близькість культур, значний історичний період спільного розвитку, інтеграції соціумів, демонструють національну специфіку семантики слова. Дане дослідження показало, що специфічно етнічні особливості української і російської лінгвокультурної спільності відображаються в народно-поетичних та історичних традиціях, обрядах тощо. Саме вони об'єктивують етнічну своєрідність і сприяють виявленню значної частини національної специфіки семантики лексичних одиниць. Тому подальша розробка даної теми сприятиме поглибленню знань про організацію етнокультурного лексикону та його зв'язок з національною свідомістю, характером, культурою народу.

Література:

1. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / А. Вежбицкая. – М., 2001. – 272 с.
2. Верещагін Е. М. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. Верещагін, В. Костомаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Русский язык, 1990. – 246 с.
3. Дяченко Л. М. Логіко-семіотичні особливості мотиваційних моделей

слів-символів в українській та російській мовах // Проблеми зіставної семантики: доповіді та повідомлення Міжнар. наук. конф. – К., 1997. – С. 110-113.

4. Манакин В. Н. Сравнительная лексикология / В. Н. Манакин. – К.: Знання, 2004. – 326 с.

5. Найда Е. А. Анализ значения и составления словарей / Е. А. Найда // Новое в лингвистике. – М., 1962. – Вып. 2. – С. 45–71.

6. Проценкова Н. В. Национальная специфика семантики слова в близкородственных языках (на материале существительных русского и украинского языков): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук наук: спец. 10.02.19 “Теория языка” / Н. В. Проценкова. – Воронеж, 2008. – 25 с.

7. Семантическая специфика национальных языковых систем / [сост. З. Д. Попова и др.]. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1985. – 164 с.

8. Сорокин Ю. А. Переводоведение: статус переводчика и психогерменевтические процедуры / Ю. Сорокин. – М.: Гнозис, 2003. – 158 с.

9. Стернин И. А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования / И. Стернин. – М.: “АСТ-Восток-Запад”, 2007. – 288 с.

10. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова [Текст] / И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1979. – 156 с.

11. Языкознание: большой энциклопедический словарь / [сост. В. Н. Ярцева и др.]. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

Перелік умовних скорочень:

1. Ожегов Ожегов С. И. Словарь русского языка. – 18-е изд. – М.: Русский язык, 1986. – 797 с.

2. Симв Словник символів / [уклад О. І. Потапенко та ін.]. – К.: Редакція часопису “Народознавство”, 1997. – 155 с.

3. СРЯ Словарь русского языка: в 4 т. / АН СССР, Ин-т русского языка. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1981-1984. – Т. 1-4.

4. СУМ Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11.

5. УМЕ Онацький Є. Українська мала енциклопедія / Накладом Адміністрації УАІПЦ в Аргентині. – Буенос-Айрес, 1957-1967. – Т. 1-6.

6. УРЕС Український Радянський Енциклопедичний Словник: в 3 т. / [уклад. А. В. Кудрицький та ін.]. – 2-ге вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986-1987. – Т. 1-3.

7. УРС Українсько-російський словник: у 6 т. / [уклад. І. М. Кириченко та ін.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953-1963. – Т. 1-6.

8. ЧР Куліш П. О. Чорна рада. Хроніка 1663 року // Куліш П. О. Твори: в 2 т. – 2-ге вид. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 1. – 1998. – С. 38-173.